

Филозофски факултет Универзитета у Београду |2022

Центар за српске студије Филозофског факултета |2022

**Болести, ратови и глад –
српски народ пред
изазовима у прошлости
и садашњости**

Тематски зборник радова

Београд, 2022.

*Болести, ратови, глад – српски народ пред изазовима у
прошлости и садашњости*

Зборник радова

Сузана Рајић (уредник)

Београд, 2022.

Издавач

Центар за српске студије, Филозофски факултет, Универзитет у
Београду
Чика Љубина 18–20, Београд 11000, Србија

Рецензенти

Проф. др Владан Гавриловић, редовни професор
Филозофски факултет, Универзитет у Новом Саду

Проф. др Славиша Недељковић, редовни професор
Филозофски факултет, Универзитет у Нишу

Др Јасмина Милановић, научни саветник
Институт за савремену историју, Београд

Техничка припрема

Данко Леовац

E-ISBN: 978-86-920397-6-8

Овај зборник је настао у оквиру научноистраживачког пројекта
Човек и друштво у време кризе 2, који финансира
Филозофски факултет Универзитета у Београду.

САДРЖАЈ

- 9 | Сузана Рајић, *УВОДНА РЕЧ*
- 11 | Жарко Илић, *СТАНОВНИШТВО „ОТРГНУТИХ ПРЕДЕЛА“ И РАЗГРАНИЧЕЊЕ КНЕЖЕВИНЕ СРБИЈЕ И ОСМАНСКОГ ЦАРСТВА 1830–1834 – ИЗМЕЂУ СТРАХА И НАДЕ*
- 35 | Милош Јагодић, *МАТЕРИЈАЛНА ПОМОЋ КНЕЖЕВИНЕ СРБИЈЕ СРБИМА У СРПСКОЈ ВОЈВОДОВИНИ 1848–1849.*
- 57 | Александар М. Савић, *СРПСКИ НАРОД У ОСМАНСКОМ ЦАРСТВУ – ЗУЛУМИ, ГЛАДНЕ ГОДИНЕ, ПОБУНЕ И ВАНРЕДНИ НАМЕТИ. ПРИМЕР НИШКОГ САНЦАКА (1839–1856)*
- 93 | Данијел Радовић, *СТУДИЈЕ СРБИЈАНСКИХ СТУДЕНАТА У ИНОСТРАНСТВУ КАО ЗДРАВСТВЕНИ ИЗАЗОВ ЧЕТРДЕСЕТИХ И ПЕДЕСЕТИХ ГОДИНА 19. ВЕКА*
- 117 | Сузана Рајић, *ИЗА ФРОНТА – ЖИВОТ У ПРЕСТОНИЦИ УОЧИ И ТОКОМ РАТА ЗА ОСЛОБОЂЕЊЕ И НЕЗАВИСНОСТ 1876. ГОДИНЕ*

- 135 | Кристиан Јерић, *ОРГАНИЗАЦИЈА ЗДРАВСТВЕНЕ ЗАШТИТЕ У ВОЈВОДСТВУ СРБИЈИ И ЈУЖНОЈ УГАРСКОЈ ОД 1849. ДО 1896. ГОДИНЕ*
- 157 | Урош Шешум, *МОБИЛИЗАЦИЈА ЈАВНОСТИ И ДРУШТВА КРАЉЕВИНЕ СРБИЈЕ ТОКОМ АНЕКСИОНЕ КРИЗЕ 1908–1909.*
- 183 | Danko Leovac, *EVERYDAY LIFE DURING WORLD WAR I – EXAMPLE OF OCCUPIED SERBIA (1916–1918)*
- 207 | Чедомир Антић, *МЕЂУНАРОДНЕ САНКЦИЈЕ НАД СРБИЈОМ И ЦРНОМ ГОРОМ (1991–2001) – ЦИЉЕВИ, ЗЛОЧИНИ, ЕКСПЕРИМЕНТ, ПОСЛЕДИЦЕ И ДОМЕТИ*
- 225 | Мирослав Радивојевић, *ЧЕТВРТО БОМБАРДОВАЊЕ БЕОГРАДА У ЈЕДНОМ ВЕКУ – ПРКОС И СТРАХ МАРТА 1999. ГОДИНЕ*

Др Мирослав Радивојевић
научни сарадник
Универзитет у Београду
Филозофски факултет
Одељење за историју
miroslav.radivojevic@f.bg.ac.rs
mirrad88@gmail.com

ЧЕТВРТО БОМБАРДОВАЊЕ БЕОГРАДА У ЈЕДНОМ ВЕКУ - ПРКОС И СТРАХ МАРТА 1999. ГОДИНЕ -

Апстракт: За време ваздушних удара Северноатлантског пакта (НАТО) на Савезну Републику Југославију 1999. године, Београд је претрпео озбиљне материјалне и људске губитке. Рад прати манифестације страха код становништва главног града, како непосредно уочи рата, тако и оне изазване догађајима током прве недеље бомбардовања. У њему су представљени унутрашњи доживљаји ратне стварности, звукова сирене, надлетање авиона, разарања итд. Уз свакодневни живот људи и притисак који су преживљавали, у фокусу је и њихов отпор „невидљивом непријатељу“. Чланак је написан на основу објављене грађе, периодике и доступне литературе.

Кључне речи: Београд, бомбардовање, НАТО, 1999, храброст, пркос, страх, сведочења, сећања.

* * *

Страх је универзално и урођено осећање, које постоји у свим периодима људске историје. Психолози га, између осталог, дефинишу као стање настало „при деловању опасног или штодљивог стимуланса“, нормалну реакцију на опасност, „интензивну емоцију“, „снажно непријатно узбуђење“, с циљем „припреме организма за бекство из угрожавајуће ситуације, скривање од опасности или за одбрану“. У контексту теме рада, битно је напоменути разлику између страха – од одређених објеката/догађаја и присутне опасности, те анксиозности – општег емоционалног стања и замишљене опасности (у будућности). Храброст представља особину личности и не искључује нужно страх, као примарну емоцију. У питању је „прибрано и смело супротстављање опасности, упркос страху“, који човек „нормално“ осећа. Контролом и његовим савладавањем долази до

супротстављања „ономе што угрожава неку његову вредност“, попут интегритета, породице, територије итд.¹ Без намере да улазимо у даља разматрања теоријске основе, навешћемо да су се током марта 1999. у Београду појављивали бројни примери наведених и повезаних појава, у различитим облицима. У наставку текста презентоваће се оно што је интерес историографског истраживања – конкретне манифестације страха и храбрости у форми пркоса надмоћнијем, голом оку често невидљивом непријатељу.

Неизвесност

Увидом у новинарске текстове, дневнике и сећања, из периода уочи почетка НАТО бомбардовања, стиче се утисак како већина савременика није могла да замисли могућност да се на крају 20. века нападне једна суверена европска земља. Такво уверење појачавало је сећање на два светска рата, у којима се српски народ налазио на победничкој страни, заједно са Француском, Великом Британијом и Сједињеним Америчким Државама (САД), кључним земљама Северноатлантског пакта (НАТО). Велики број жртава положених зарад заједничке победе, Срби су сматрали моралним кредитом, а некадашње савезништво као нераскидиву везу, дуго се уљуљкивајући да су спољни притисци само застрашивање, у сврху јачања дипломатских позиција у преговорима. Тренутна геополитичка ситуација, у виду слабљења улоге традиционалног савезника Русије, након завршетка Хладног рата, распада СССР-а и Варшавског пакта, међутим, омогућила је да западне државе без последица намећу своју вољу.

Оне су се успротивиле операцији полиције и војске Савезне републике Југославије (СРЈ) против терористичке организације Ослободилачка војска Косова (ОВК), током 1998. године, и наметнуле јој, показало се, пристрасну мисију

---

¹*APA Dictionary of Psychology. Second edition, Washington, 2015, 66–67, 413–414; Ž. Delimo, Strah na Zapadu XIV–XVIII veka. Opsednuti grad, Vrnjačka Banja, 1982, 7–28; R. Radić, Strah u poznoj Vizantiji 1180–1453, Beograd, 2014, 9–18; Н. В. Радосављевић, Време страха. Град, нахија и окружје – Ужице (1788–1862), Београд, 2017, 5–15; А. S. Reber, Е. S. Reber, Rečnik psihologije, Beograd, 2010, 45–46, 562, 566; Ж. Требјешанин, Речник психологије. Пето, знатно допуњено и проширено издање, Београд, 2018, 561, 664; The Cambridge Dictionary of Psychology, Cambridge, 2007, 46; The Macmillan Dictionary of Psychology, Second edition, Basingstoke, 1995, 30, 166.*

Организације за европску безбедност и сарадњу (ОЕБС). Притисци на власти у Београду појачали су се након, од стране посматрача ове организације, инсценираног „масакра албанских цивила“ у селу Рачак, надомак Штимља, јануара 1999. године. Под претњом стране интервенције приморана на преговоре у Рамбујеу и Паризу, вођене под патронатом САД, Европске уније (ЕУ) и Русије, делегација СРЈ суочила се са постављеним условима, који су практично поништавали суверенитет, предвиђали војно присуство НАТО-а у целој земљи и референдум о самоопредељењу на Косову и Метохији, у року од три године.²

Иако се рат називао, Београђани су гајили наду да до њега неће доћи. Једна од колективних манифестација таквог расположења исказала се 14. марта 1999. године у организацији Зоо врта. Окупљени људи и мноштво деце на Тргу републике пустили су у небо 1.001 голуба, са симболичним порукама мира, пред полазак делегације СРЈ на преговоре у Париз.³ Доктор Миодраг Ђ. Ђорђевић, ванредни професор Универзитета у Београду, сведочи да је ретко ко „доиста веровао да ће од цивилизоване Европе бити нападнут“, да то свет, а посебно Сједињене Америчке Државе, „због свог имиџа“, не смеју дозволити. Људи су избегавали разговоре о плановима у случају „ужаса који би могао да се деси.“ У ситуацији када су поједини лекари већ добијали позив за мобилизацију, а њихови најближи „страховали“, сви су били „некако у грчу“.⁴ У дневнику адвоката Светозара Н. Јовановића нашло се сећање да није било осећаја да тече одбројавање

² Види: *Албански фактор у развоју кризиса на територији бившеј Југославији. Документи. Том другој (1998-1999 гг.)*, Москва, 2007; М. Bulatović, *Pravila ćutanja. Istiniti politički triler sa poznatim završetkom*. Drugo izdanje, Beograd, 2004, 301–336; В. Clinton, *My life*, London, 2004; М. Olbrajt, В. Vudvort, *Gospođa državni sekretar*, Beograd, 2005; R. Petrović, *Srbija na nišanu. Ratni dnevnik komentatora „Politike“*, Beograd, 2000, 30–32; J. Primakov, *Osam meseci plus*, Beograd, 2003; S. Talbott, *The Russia Hand. A Memoir of Presidential Diplomacy*, New York, 2002; *Београд. Досије 24. март – 9. јун 1999*, Београд, 1999; Ј. Гускова, *Косово и Метохија. Рат и услови мира*, Косовска Митровица, 2014; В. Dimitrijević, J. Draganić, *Vazdušni rat nad Srbijom 1999*, Beograd, 2013; Н. Глишић, „Вечерње новости“ о НАТО бомбардовању СР Југославије, необјављен дипломски рад, Универзитет у Београду, Филозофски факултет, Београд, 2017; М. Parenti, *Ubiti naciju. Napad na Jugoslaviju*, Beograd, 2003; М. Радивојевић, *НАТО бомбардовање Алексинца – рушење и обнова*, Зборник радова са научног скупа одржаног 3. септембра 2021. у Алексинцу. Алексинац и Поморавље у прошлости, Алексинац, 2021, 329–330; И. Симић, *Истина о Рачку*, Београд, 2006; Ђ. Трипковић, *Београд под бомбама*, Београд, 1999, 80–87; Т. Džuda, *Kosovo. Rat i osveta*, Beograd, 2002; Isti, *Kosovo. What everyone needs to know*, Oxford, 2008.

³ *Вечерње новости*, 15. март 1999, 3; *Политика*, 15. март 1999, 2.

⁴ М. Ђ. Ђорђевић, *Nebeski NATO, zemaljski Srbi. Ekološki zapisi jednog lekara 1999*, Beograd, 2001, 18–19.

„на сате и минуте до посјете крстарећих ракета“.⁵ Књижевник Велизар Бошковић, „са зебњом“, приметио је припремање народа за рат, њему најочитије видљиво емитовањем песме „будилнице“ „Волимо те отаџбино наша“, на државним медијима. Мада, и даље је уверавао и себе и друге да ће „нас можда мимоићи, неће баш нас“, те упорно одбијао да дође „око у око са суровом збиљом“.⁶

Неуспехом преговора у Паризу, 18. марта, и одбијањем СРЈ да потпише споразум из Рамбујеа, насупрот пристанку представника Албанаца са Косова и Метохије, драматично је убрзан след догађаја.⁷ Обични људи, често несвесно, упловили су у механизме порицања и бекства од стварности. Доктор Миодраг Ђ. Ђорђевић пише да је, уместо пролећа, владала „измаглица психичке потиштености“. Стрепња да ће се догађаји развијати у неповољном правцу будила је код људи „чудно понашање“, утисак „да се све то другима дешава, а не њима“. Маса се на улицама кретала брже него обично, „као да желе да побегну од нечега непознатог“. Ђорђевић је, у тим специфичним околностима, приметио да је многим гледање латиноамеричких серија служило као краткотрајни бег од стварности. „Ту је нека Есмералда – она блокира размишљање шта нам се може десити.“⁸ Она је „залудела свет“, запазили су и други.⁹ За љубитеље другачијег програма, у то време, на Телевизији Београд емитовала се музичко-документарна емисија „Ратне симфоније – Шостакович против Стаљина“, чији је драмски „набој“ одговарао „атмосфери злокобних претњи које су се тих дана надвиле“ над Србијом.¹⁰

Пензионер из Београда, Слободан Јовановић, у писму новинама, изнео је признање – „двадесет другу мартовску ноћ дочекасмо у стрепњи од подмуклог напада миротвораца“.¹¹ Професор на Филолошком факултету, Љубиша Рајић, приметио је како је напетост значајно порасла наредног дана, нарочито после проглашења „непосредне ратне опасности“, из уста „свог блиједог“ савезног

⁵ С. Н. Јовановић, *Агресија НАТО на СР Југославију 1999. Вести и дневник*, Београд, 2008, 5.

⁶ В. Бошковић, *А ноћи тек, Дневнички записи март–јуни 1999*, Београд, 2000, 32–33.

⁷ Види напомену бр. 2.

⁸ М. Ђ. Ђорђевић, *Неbeski NATO*, 19–20.

⁹ В. Бошковић, *А ноћи тек*, 42.

¹⁰ С. Николајевић, *Патриотски тонови*, Ратни екран. Април–мај 1999, Београд, 1999, 107.

¹¹ *Политика*, 28. март 1999, 12.

премијера Момира Булатовића¹². Немир је видео и код својих студената. Девојке су у паузама причале о мобилисаним друговима и браћи, а младиће је „више узнемиравала“ могућност рата од близине женског друштва. Рајић је у разговорима са колегама о наступајућим дешавањима стекао утисак да „песимисти побеђују“.¹³

Појављивале су се бројне варијанте анксиозних стања. Неке је притискао „осећај крајње стешњености“ „неизвесности“ и „трагичне извесности“.¹⁴ Нешто је „висило у ваздуху“ и чинило људе „збуњеним и узнемиреним“.¹⁵ Појединце је мучила „тјескоба“, улазак у „сасвим други свијет“, питање да ли се „само то ЗБОГ њих догађа“, па чак и „доживљај страха од смрти“.¹⁶ Извесни Игор Петровић из Београда, отац једномесечне девојчице, „натечених подочњака од гледања сателитског програма“, није могао да се отме утиску како су „сви слуђени“. Убеђивао је извештача да га није ухватила паника, већ је „само збуњен“, те резигнирано закључио „и да хоће да бежи, нема куд из свог стана.“¹⁷ Књижевник Бошковић до претходног дана се „још нешто и надао“, али на дан почетка бомбардовања остала је „забринутост“. У трамвају „осамнаестици“, возио се са „безвољним“, „смркнути“ људима.¹⁸ Премда није дошло до панике становништва, „страх и забринутост“ постали су уочљиви. Израженије се примећивала и бојазан међу опозиционим активистима и новинарима, да ће их полиција ухапсити.¹⁹

Појаву, специфичну за стање колективног страха, пренео је дневни лист *Политика*. Леп и сунчан 24. март, поред мноштва „напрасних шетача“ притиснутих нервозом, „неки Београђани“ су искористили за „шпартање по продавницама“. Радило се о паничној куповини основних животних намирница, стварању резерви хране и воде.²⁰ Најбрже се продао хлеб, да би убрзо нестало брашна, шећера, уља, млека, месног нареска, паштете, киселе – полице је красила

¹² V. Biga, *Očekujući poćnog sokola*. Beograd, april-jun, 1999, Beograd, 2001, 7.

¹³ Lj. Rajić, *Dnevnik iz Beograda*, Beograd, 2014, 33–35.

¹⁴ В. Бошковић, *А ноћи тек*, 41.

¹⁵ *Политика*, 23. март 2009. (<https://www.politika.rs/scc/clanak/80240/Secanja-na-prvi-dan-bombardovanja>).

¹⁶ V. Biga, *Očekujući poćnog sokola*. 8–9, 11, 22.

¹⁷ *Политика*, 25. март 1999, 25.

¹⁸ В. Бошковић, *А ноћи тек*, 42.

¹⁹ F. Musliu, *Dnevnik Albanca u Beogradu (januar – jun 1999)*, Beograd, 2006, 94–96.

²⁰ *Политика*, 25. март 1999, 23; М. Ђ. Ђорђевић, *Nebeski NATO*, 19–20.

тек понека флаша негазиране воде. Дописник *Политике* сретао је на улици људе са више „препуних цегера“. Продавнице су морале да повећају набавку од добављача, те се снабдевање током дана „убрзало“. На пијацама су се куповали боксови цигарета, конзерве рибе, кекс, батерије, а нарочито тражена роба постале су плинске боце, свеће, средства за хигијену и тоалет папир. Редови нису мимоишли бензинске пумпе, на којима су се резервоари пунили „до врха“.²¹ Пуно људи се сјатило и пред шалтере банака, носећи „неверицу“ на лицу. У централној београдској улици шетачке зоне, Кнез Михаиловој, владала је „преткатастрофична живост“.²²

Писац и академик Добрица Ћосић, искусан и упућен у ток ствари, није имао дилеме, да ће у случају одбијања ултиматума НАТО-а, држава бити бомбардована.²³ Бивши председник је „стрепео од хаоса“, од догађаја који ће српској држави и народу „променити судбину“, можда чак довести и до „распада“ земље. Осим страха, у ишчекивању неминовног препознавао је „неку насладу, хазардерску радозналост“ за непознатим, „жељу за злом, општом несрећом“, попут атмосфере која се осећала током марта и априла 1941. године. Контрадикторан, притом у немогућности да себи објасни сопствена осећања, мотиве НАТО-а назвао је „вулгарно нацистичким“, „лажним“. Одбијање Србије да прихвати „четврти, заједно са Стаљиновим“, ултиматум у 20. веку, видео је као чин „одбране своје слободе и свог идентитета“, отпор и борбу са „надљудским мотивима“.²⁴

Несумњивог пркоса је и био одговор председника СРЈ, Слободана Милошевића, на позиве министара иностраних послова Велике Британије и Француске, Робина Кука и Ибера Ведрина, да потпише споразум из Рамбујеа. У писму од 22. марта, он је одбио да призна такав карактер понуђеном документу. И поред „одређења“ за преговоре, између осталог, њихов притисак пропратио је

²¹ *Политика*, 25. март 1999, 25; V. Biga, *Očekujući noćnog sokola*. 8, 12; F. Musliu, *Dnevnik Albanca u Beogradu*, 96.

²² V. Biga, *Očekujući noćnog sokola*. 8.

²³ И Ћосић је приметио дозу узнемирености и убрзаности у граду. Редове за куповину бензина и намирница протумачио је као „панику која најављује рат“. Био је врло песимистичан и поводом резултата конфликта. У свој дневник забележио је да су поједини обвезници бежали, крили се да их не нађе војна полиција – „врло мало младића је спремно да се бори“, „рат је Србија изгубила пре него што га је и почела“, „дефетизам је опште стање духа“, чинило се њему.

²⁴ Д. Ћосић, *Пишчеви записи 1999–2000. Време змија. Мали светски рат против Србије*, приредила Ана Ћосић-Вукић, Београд, 2011, 9–14.

изјавом да су у заблуди, ако мисле „да онај коме се прети неће показати намеру да се брани“.²⁵ Милошевић је тако остао доследан месец дана раније изреченој изјави да „не дамо Косово ни по цену бомбардовања“.²⁶ Пратиле су га изјаве и иступања других државних челника. Председник Србије, Милан Милутиновић, тражио је сутрадан у Скупштини јединство, јер ако оно не постоји, „можемо да се опростимо од будућности“.²⁷ Министар иностраних послова, Живадин Јовановић, претходно, у интервјуу Си-Ен-Ену, изјавио је да ће свако „ко такне Југославију бити дочекан одлучном одбраном“.²⁸ Истраживања јавног мњења ишла су у корист таквом опредељењу. По анкети информативне агенције Ипрес, спроведене у 22 града Србије, чак 92% испитаника изјаснило се против присуства страних трупа на њеном тлу, око 88% подржало је рад државне делегације за преговоре, а близу 95% сматрало је да Војска Југославије треба да одговори на агресију НАТО-а, нападом на војне снаге алијансе у домету „наших борбених средстава“.²⁹

Као и у свим временима, појединци нису посматрали ствари у тамним бојама и уносили су ведрину у свакодневицу. О дози ироније према предстојећој опасности сведочи извештај дописника шпанског листа *Ел паис*. Један гост кафеа у центру Београда, наиме, поручио је чувени коктел, реченицом „погоди ме једним томахаком“. У контрасту са журбом, паковањем и одласком породица страних дипломата, живот се у граду одвијао „нормално“. Шпанац је приметио да је „трећи пут“ како то чине, од октобра 1998. године, те да Београђани „више и не обраћају пажњу“.³⁰ Неки су „решили да се понашају као да се ништа не дешава“.³¹ У једном дорћолском кафићу, 24. марта, када је већ проглашена непосредна ратна опасност, четири друга су испијала „другу туру пива“, хвалећи се да знају најновији виц о

---

²⁵ *Вечерње новости*, 23. март 1999, 2.

²⁶ *Београд. Досије 24. март – 9. јун 1999*; Н. Глишић, „*Вечерње новости*“ о НАТО бомбардовању, 32. Појединци, критикујући Милошевића, такву политику дефинисали су „идејом да је патриотски за отаџбину само погинути“. Присталице дотичног начина мишљења, наводно су излагали противнике „самоубилачког рата“, „прогону“ и „примитивном вербалном линчу“, Љ. Стојадиновић, *General Sunce. Od uspona i servilnosti do potračenja i pobune*, Beograd, 2002, 32.

²⁷ *Вечерње новости*, 24. март 1999, 5.

²⁸ *Политика*, 23. март 1999, 4.

²⁹ *Вечерње новости*, 23. март 1999, 5; *Политика*, 18. март 1999, 17; 23. март, 15.

³⁰ *Вечерње новости*, 22. март 1999, 4; F. Musliu, *Dnevnik Albanca u Beogradu*, 96.

³¹ *Политика*, 23. март 2009. (<https://www.politika.rs/scc/clanak/80240/Secanja-na-prvi-dan-bombardovanja>).

америчком председнику Билу Клинтону и „скривеној камери“.³² Клинички психолог Филип Младеновић, као да је у прилог таквом расположењу, истакао да управо смех може послужити „маничној одбрани од негативних емоција“ у „атмосфери страха, хистерије и панике“.³³

О великој жељи да се настави са уобичајеним начином живљења, сведочи и чињеница да су 22. марта увече биоскопи били пуни. За „оскаровце“, филмове „Живот је леп“ и „Заљубљени Шекспир“, тражила се карта више.³⁴ Наредног дана, у просторијама Прве београдске гимназије, одржано је музичко-књижевно вече, посвећено лику Пушкина, у присуству истакнутих гостију из Русије. Директор школе, Милица Арежина, изјавила је том приликом да „у време америчког накарадног настојања да све у свету, па и културу, ставе под своју искривљену доминацију“, тај догађај „у тешким околностима“ има сврху „очувања традиционалних културних вредности“. Истовремено у Дому синдиката наступила је музичка група Легенде, на хуманитарном концерту, са приходом у корист породица пострадалих на Косову и Метохији.³⁵ Није ни 24. март протекао без дешавања. У забелешкама и сећањима наилазимо на: промоције две књиге – Раде Сатарлић и Добрила Ненадића; биоскопске пројекције, позоришне и оперске представе.³⁶

Бомбе падају

Проглашење „стања непосредне ратне опасности“, 23. марта, код великог дела становништва није помогло унутрашњем суочавању са претњом која се надвила над земљом. Донекле отрежњујуће деловала су упутства Министарства одбране о понашању у случају ваздушне опасности. Она су се злослутно вртела по медијима током наредног дана, у паузама, често музичког програма.³⁷ Неки су се

³² *Политика*, 25. март 1999, 25.

³³ Исто, 23.

³⁴ *Вечерње новости*, 24. март 1999, 15; Ј. Теџановић, *О normalnosti*, 80.

³⁵ *Вечерње новости*, 24. март 1999, 15.

³⁶ *Политика*, 23. март 2009. (<https://www.politika.rs/scc/clanak/80240/Secanja-na-prvi-dan-bombardovanja>); В. Бошковић, *А ноћи тек*, 43; С. Николајевић, *Патриотски тонови*, 111–112.

³⁷ Д. Ћосић, *Време змија*, 15–16.

надали „да ће можда у задњем часу бити избегнуто најгоре“.³⁸ Појединци, како то бива код механизма порицања, при наступу шока, нису могли да прихвате ни „злокобни звук“ о почетку ваздушних удара, пролећне вечери 24. марта. Једна студенткиња филозофије очекивала је „да ће спикер признати“ да је вест о почетку бомбардовања „само неслана шала“.³⁹ Миодраг Ђ. Ђорђевић је за свог пријатеља из иностранства, који га је обавестио да ће за десетак минута почети напад, мислио да се „неукусно шали“.⁴⁰ И супруг Биљане Миленовић се шалио, није веровао брату о вестима са Скај њуза да су непријатељски авиони полетели из Италије.⁴¹ Вишег саветника за спољне послове председника СРЈ, Бојана Бугарчића, „шокирао је“ развој догађаја. Као личност задужена за преговоре са амбасадором САД, Ричардом Холбруком, држао је да су разговори још увек у току.⁴² Председник савезне владе Момир Булатовић пише како су били „престрављени“, када су те ноћи „пале прве ракете“ и „прве жртве“.⁴³

„Рат је, иако нико – по обичају – није заиста веровао да ће се догодити“, записао је у свој дневник филолог Љубиша Рајић.⁴⁴ Предвече 24. марта, када је дошла на Факултет организационих наука, Весна Цакелић није послушала савет колеге на улазу да се врати кући, мислила је да „то није могуће“. Њеним часовима присуствовало је четири студента, и у 19:30 им је „из шале“ рекла да „иду кући раније“, како „их не би ухватило бомбардовање“. Када се у полупразној „десетки“, у Београдској улици, обистинила њена досетка, „огласила урлајућа сирена“, а трамвај стао, „срце јој је сишло у пете“.⁴⁵ Ни, тада доцент Медицинског факултета, офтамолог Милош Јовановић, није „схватао озбиљност ситуације“. Мислио је да се ради „о лажној, односно пробној“ узбуни.⁴⁶ „Догодило се оно у шта нико разуман

---

³⁸ F. Musliu, *Dnevnik Albanca u Beogradu*, 97.

³⁹ С. Тејлор, *Инат. Слике из Србије и сукоба на Косову*, Београд, 2001, 45; Д. Антонић, *Бомбардовање се наставља... Од глуве среде до Спасовдана 1999*, Београд, 1999, 7.

⁴⁰ М. Ђ. Ђорђевић, *Nebeski NATO*, 21.

⁴¹ *Политика*, 23. март 2009. (<https://www.politika.rs/scc/clanak/80240/Secanja-na-prvi-dan-bombardovanja>).

⁴² С. Тејлор, *Инат*, 46.

⁴³ М. Bulatović, *Pravila ćutanja*, 313.

⁴⁴ Lj. Rajić, *Dnevnik iz Beograda*, 36, 48.

⁴⁵ *Политика*, 23. март 2009. (<https://www.politika.rs/scc/clanak/80240/Secanja-na-prvi-dan-bombardovanja>).

⁴⁶ М. Јовановић, *Немилосрдни анђео. Дневник једног времена*, Београд, 2019, 13–14.

није могао да поверује“, упркос најавама НАТО-а.⁴⁷ У првом тренутку, у кући етнолога Драгомира Антонића „нису знали шта треба да раде“, „заборавили су“ оно што им је препоручено у случају ратне опасности претходних дана.⁴⁸ Ретки људи на улици око Трга Славија „избезумљено су трчали“.⁴⁹ Неки су прву сирену „једва“ успели да препознају. Комшије „истегнутих вратова“, „с невјерицом“ су гледали на улице.⁵⁰ „Потребно је време да се навикнемо на помисао да је рат“, он се „напрасно догодио“, „нисмо били ментално спремни за ово“, записао је на више места професор Рајић.⁵¹ Видела се разлика између ишчекивања злокобног догађаја, у односу на тренутак „када оно почне“.⁵²

Почетак бомбардовања, природно, изазвао је страх становништва главног града, у коме су се налазила седишта органа савезне и републичке управе, разне установе, војне команде и објекти. По запису Добрице Ћосића прва сирена за ваздушну опасност „стравично је завијала“, да би окончала „замирујућим звуком као да је нека препотопска звер смртно рањена, па липсава“.⁵³ Пројектили су у Београдској опери прекинули извођење „Травијате“, после тек једног чина. Публика је напуштала препуну салу без панике, али са „много суза“.⁵⁴ Глумац Бранислав Лечић имао је проблема да гледалишту, „у муклој тишини“ Звездара театра, објави почетак бомбардовања и објасни ситуацију. Сви су седели, као да чекају почетак/наставак представе, да би се глумац досетио и први дао пример, позивајући публику „да га без панике следи“. На биоскопској пројекцији филма „Нож“, у Дому синдиката, један од гледалаца, по добијању вести, преко мобилног телефона, викнуо је „почело бомбардовање“. У тренутку је настао „стампедо“ и „зачепио врата“, а на улицама „као да се ништа не догађа“.⁵⁵ Потпуно другачије су се ствари одвијале на промоцији књиге Добрила Ненадића. За време говора

⁴⁷ R. Petrović, *Srbija na nišani*, 39.

⁴⁸ Д. Антонић, *Бомбардовање се наставља*, 7.

⁴⁹ *Политика*, 23. март 2009. (<https://www.politika.rs/scc/clanak/80240/Secanja-na-prvi-dan-bombardovanja>).

⁵⁰ V. Biga, *Очекујући поцног sokola*, 12.

⁵¹ Lj. Rajić, *Dnevnik iz Beograda*, 37, 48.

⁵² M. Bulatović, *Pravila ćutanja*, 313.

⁵³ Д. Ћосић, *Време змија*, 17.

⁵⁴ С. Николајевић, *Патриотски тонови*, 111–112.

⁵⁵ *Политика*, 23. март 2009. (<https://www.politika.rs/scc/clanak/80240/Secanja-na-prvi-dan-bombardovanja>).

Милицава Савића, у тренутку изговарања наслова дела – *Деспот и жртва* – „прве бомбе“, „тајац“ и „дубоки уздаси“, но, без обзира на околности, после кратке паузе, наставак „надахнуте приче“.⁵⁶ У новобеоградском насељу Доктора Ивана Рибара, на прве детонације, у 20:30 и 21:30, које су затресле прозоре, и изазвале нестанак струје, људи су изашли на улицу.⁵⁷

На другом крају града, у Миријеву, писац Мома Димић видео је како „оно мало света“ на улици, „одмах се, трчећи“, склонило у куће, а аутомобили „убрзали нервозније“.⁵⁸ Осећај суште потребе за „каквим-таквим заклоном“ обузимао је појединце.⁵⁹ Вечерње новости пренеле су на насловној страни да је велики број Београђана, „у страху“ од ваздушних удара, прву ноћ бомбардовања провео у склоништима. Два преморена дечака поделила су, у присуству фоторепортера, „принудну вечеру“ са баком.⁶⁰ Утисак шока учинио је да људи постану „уплашени“, „немирни“ и нервозни.⁶¹ „Природно је да се плашимо“, изјавио је за престоничке новине један становник Новог Београда, са додатком да „смо мудрији од застрашивања“.⁶² За савезног премијера Момира Булатовића, страх је „увећала одговорност“ дужности на којој се нашао и брига „за милионе“, чији су „животи и материјална егзистенција“ зависили од одлука политичког врха. Лично, имао је осећај „гриже савјести“ – „раздирало га је питање“ да ли је учинио довољно да се „страдање избјегне“.⁶³

Професор Ђорђевић, који је у даљини већ чуо детонације, на звук ваздушне опасности, поступио је по упутствима надлежних. „Са батеријском лампом и документима“, сишао је у „подрум, хладан, мемљив“.⁶⁴ Нису се, међутим, сви склонили од опасности. Пензионерка Анђелка Копрић (81), која је већ преживела бомбардовања током Другог светског рата, показала је предузимљивост. Уместо сакривања „у мемљивом бункеру“, направила је списак ствари потребних „за

---

⁵⁶ В. Бошковић, *А ноћи тек*, 44.

⁵⁷ *Политика*, 25. март 1999, 3.

⁵⁸ М. Димић, *Под бомбама. Дневник*, Нови Сад, 2000, 5.

⁵⁹ V. Viga, *Очекијући пољног сокола*, 13.

⁶⁰ *Вечерње новости*, 25. март 1999, 1.

⁶¹ Ј. Теџановић, *О normalnosti*, 83.

⁶² *Вечерње новости*, 25. март 1999, 11

⁶³ М. Bulatović, *Pravila ćutanja*, 314.

⁶⁴ М. Ђ. Ђорђевић, *Nebeski NATO*, 21; *Београд. Досије 24. март – 9. јун 1999*, Београд, 1999.

преживљавање“ и почела „да пуни тегле“. ⁶⁵ Љубиша Рајић је одлучио да са породицом напусти склониште после сат времена, „јер је препуно и превише лоше организовано“. ⁶⁶ И Велизар Бошковић је стекао лош први утисак поводом појединих колективних заклона – „загушљиво, што од устајалости и влаге, што од дуванског дима“. Његова срећа била је, што „није имао храбрости“, те је препустио унуку да га „одведе у кревет“. ⁶⁷ У изјави за *Политику*, инжењер Бојан Марковић, свима је препоручивао да поштују упутства и иду у склоништа, при чему сам то није поштовао, већ се „померао у себе“. ⁶⁸ Радила се и о извесној неприпремљености заклона за случај опасност и њиховој неуочљивости. Штавише, неки се нису могли „препознати, чак ни кад се уђе у њих“, пошто су то постале „теретане, складишта, продавнице, штампарије, ноћни клубови...“. ⁶⁹

Београд је током прве недеље готово сваки дан био на удару авиона НАТО-а. Бомбе су се као „прстен или обруч“ ређале око периферије града. ⁷⁰ Ваздушни напади су изведени у подручју Рушња, Раковице, Батајнице, Земунa, Јакова, Сремчице, Липовице, Железника, Жаркова, Младеновца, Вождовца, Гроцке, Авале и села у подножју. ⁷¹ Становници главног града, осим појединаца и породица који су остајали у становима и домовима – „оних који су се сигурније осећали код куће“ ⁷² углавном су, док је трајала ваздушна опасност у замраченом граду, време проводили у склоништима. У зору, маса је „куљала из подрума и подземних“ објеката „са ћебадима преко руку и ранцем на леђима“. ⁷³ Живот се дању одвијао „нормално“, колико су то услови дозвољавали. Снабдевање струјом, водом и топлотном енергијом функционисало је редовно, док је комунално предузеће односило ђубре по устаљеном распореду. Градски превоз је функционисао са

⁶⁵ С. Тејлор. *Инат*, 45.

⁶⁶ Лј. Рајић, *Дневник из Београда*, 37, 39.

⁶⁷ В. Бошковић, *А ноћи тек*, 43–44; V. Вига, *Очекујући поћног сокола*, 16.

⁶⁸ *Политика*, 28. март 1999, 22.

⁶⁹ Е. С. Мирковић, *НАТО бомбардовање СРЈ кроз призму Недељних информативних новина (НИН-а)*, Тематски зборник. НАТО агресија на СРЈ (Републику Србију) – да се вечно памти, Београд, 2021, 359–360; Ј. Теџановић, *О нормалности: морална опера једног политичког идиота*, Београд, 1999, 78.

⁷⁰ С. Н. Јовановић, *Агресија НАТО на СР Југославију*, 30.

⁷¹ *Вечерње новости*, 25. март 1999, 11; 28. март, 1, 5; 29. март, 11, 31. март, 1; *Политика*, 27. март 1999, 20; 28. март, 17; 29. март, 15, 19, 26; *Београд. Досије 24. март – 9. јун 1999*; V. Вига, *Очекујући поћног сокола*, 14, 16–20; Б. Трипковић, *Београд под бомбама*, 103.

⁷² Е. С. Мирковић, *НАТО бомбардовање*, 359.

⁷³ М. Јовановић, *Немилосрдни анђео*, 15.

смањеним бројем возила, услед потребе за уштедом горива. За цивиле бензина није било у слободној продаји. И продавнице су мање-више радиле, додуше скраћено, док је на пијацама било драстично мање продаваца. Потражња основних животних намирница манифестовала је и даље нарастајући страх; у наставку манифестација „паничне куповине“, оне су „врло брзо нестајале из раfoва“. Уз гужве на касама, поједини становници главног града остали су чак без „своје векне“, те је куповина ограничена на две. Током прве недеље бомбардовања, осим на пијацама, снабдевање је успело да достигне тражњу, па је „једини проблем“, уз гориво, представљала несташица цигарета. Промет у кафићима и ресторанима, упркос нормалном раду угоститеља, био је преполовљен.⁷⁴

Лични доживљаји људи на то време, наравно, значајно употпуњују ову поједностављену и генерализовану слику. Ујутру, 25. марта, сведочи професор Љубиша Рајић, на пијаци је било „скоро потпуно пусто“. Разлог се налазио у несташици горива. Слично је било и на улицама, уз мало отворених продавница и „мање-више паничну куповину хлеба“. На Универзитету срео је тек „неколицину колега“ и „скоро ниједног студента“. Између осталих, запазио је да историчари и археолози „пакују вредне предмете“, како би их пренели „у сигурнија складишта“. И наредног дана, упркос „невероватно лепом времену“, мало људи је изашло напоље.⁷⁵ У студентским домовима, такође, био је приметан смањен број студената. Многи су отишли у унутрашњост код родитеља или код својих рођака и пријатеља, „док у домове долазе само у време оброка“.⁷⁶ У свакодневним одласцима на кафу, књижевница Весна Бига била је редак гост, често и сама у кафићима и кафанама.⁷⁷

---

⁷⁴ *Вечерње новости*, 26. март 1999, 12; 27. март, 12; 28. март, 5, 16; 29. март, 11; 30. март, 11; 31. март, 11–12; *Политика*, 26. март 1999, 24–25; 27. март, 22–23; 28. март, 11; 29. март, 26; 30. март, 23; 31. март, 23; 1. април, 15; 2. април, 11; Д. Антонић, *Бомбардовање се наставља*, 8, 10, 12, 17; *Београд. Досије 24. март – 9. јун 1999*; V. Biga, *Очекујући ноћног sokola*, 17–18, 22–23, 30; М. Јовановић, *Немилосрдни анђео*, 16, 21, 23, 25; С. Н. Јовановић, *Агресија НАТО на СР Југославију*, 45; F. Musliu, *Dnevnik Albanca u Beogradu*, 100–101, 103; Lj. Rajić, *Dnevnik iz Beograda*, 39–42; J. Tešanović, *O normalnosti*, 78–79; Ђ. Трипковић, *Београд под бомбама*, 104–105, 107.

⁷⁵ *Политика*, 27. март 1999, 22; Lj. Rajić, *Dnevnik iz Beograda*, 36, 38, 45.

⁷⁶ *Политика*, 27. март 1999, 22.

⁷⁷ V. Biga, *Очекујући ноћног sokola*, 8, 11, 14–16, 20–21, 23, 29.

Аутобуси су полупразни и у њима „ћутња, чак и на лицима“, записује у свој дневник књижевник Мома Димић.⁷⁸ Адвокат Јовановић осећао је како рат „захвата и улице“, пошто су пуне, а у продавници су му рекли – „млеко продато“.⁷⁹ Понеки „ужурбани“ пролазник, јављао се „тек ту и тамо“.⁸⁰ Исто је приметио и професор Ђорђевић, чији је запис сведочио да „нема уобичајене градске буке аутомобила и аутобуса“. У његовој болници разговори између колега „били су оскудни“.⁸¹ Ђосићеви записи слажу се са претходним – недостатак бензина „испразнио је Београд“ и учинио улице „пустима“.⁸² Прилику су искористили дилери девиза на „црној берзи“, који су дигли курс марке или се окренули „трговини кромпирима и другом храном“. Поједине продавнице „удаљене од центра“ и главних улица, испражњене су због бојазни од „могуће пљачке“.⁸³

Околности су условиле да се у новинама више простора остави саветима психолога и стручњака, како да се људи изборе са страхом и стресом. Декан Дефектолошког факултета, неуропсихијатар, проф. др Слободан Јакулић, у изјави пренетој 25. марта, поручио је да се они „лакше подносе у групи“, зато би „тренутке напетости“ требало поделити „у друштву комшија или рођака“. Професор је изјавио како је нормално да се „обичан човек плаши“, те упозорио на могућност повећања паничних (анксиозних) стања страха, конфузије, као и агресивности. За особе „које су само појачано уплашене и забринуте“, препоручио је да у случају бомбардовања „узму бенседин, који не шкоди“. Савете за боравак у групи, уз „језик хумора и оптимизма“, те употребу лекова тек као крајње решење, дао је и његов колега, клинички психолог Филип Младеновић.⁸⁴

На личном плану, са изјавама стручњака слагао се запис доктора Миодрага Ђ. Ђорђевића, да је у заједничким заклонима људима „лакше“, него њему самом у подруму.⁸⁵ Повећање узајамне комуникације и дружења, показало се „као профилакса за ментално здравље“ и „делотворан лек за уравнотежење психичког

⁷⁸ М. Димић, *Под бомбама*, 7; В. Бошковић, *А ноћи тек*, 46.

⁷⁹ С. Н. Јовановић, *Агресија НАТО на СР Југославију*, 23.

⁸⁰ V. Biga, *Очекујући пољног сокола*, 15–16, 18, 20.

⁸¹ М. Ђ. Ђорђевић, *Nebeski NATO*, 23–24.

⁸² Д. Ђосић, *Време змија*, 22.

⁸³ Lj. Rajić, *Dnevnik iz Beograda*, 40.

⁸⁴ *Политика*, 25. март 1999, 23.

⁸⁵ М. Ђ. Ђорђевић, *Nebeski NATO*, 21–22.

стања^{.86} У једном новобеоградском склоништу, у Блоку 19а, као да су поступили по препоруци да треба створити „пријатну атмосферу“, уз „лаке“ теме за разговоре, како би се избегао „колективан страх и стрес“. Врло брзо и сложено заједнички су проверили и организовали све што им је било потребно за привремени боравак, па чак и „изнели шест аутомобила“ из дела који је био претворен у паркинг.⁸⁷ „У ишчекивању“ бомби заједно седе „људи који се једва познају“, и „деле ствари које имају“ у духу „солидарности и нежности“. Претрпана склоништа су се чинила „живахна и тужна“ у исто време.⁸⁸ У другим деловима града, многи су се налазили и испред бункера, „причају, шале се, понашају се као на пикнику“, не улазе унутра, али „као да се осјећају сигурније“ у његовој близини.⁸⁹ Препорука цивилне одбране да се време у заклонима искористи „за нешто корисно“ будила је енергичну расправу да ли је то учење језика, размењивање рецепата, играње карата, певање или „упознавање са девојкама“.⁹⁰

Далеко од тога да је све на менталном плану живота у Београду било редовно. Професор Љубиша Рајић чуо је у једној апотеци, 24. марта, да је продаја средстава за смирење и таблета против високог притиска, нагло скочила. Деценија живота под притиском довела је до тога, „да све више људи издржава само захваљујући лековима“.⁹¹ О „великој потражњи“ за „умирујућим средствима“ сазнали су и други, неки и размишљали о томе да их купе, док су их трећи и лично пили.⁹² Према посећености београдских домова здравља видело се нагло ширење „епидемије страха“. „Драстично“ је смањен број долазака и прегледа. Појављивали су се углавном пацијенти са „погоршањем већ постојећих обољења“. Људи су се „више јављали телефоном“, тражећи савет, него што су се појављивали уживо.⁹³ И доктор Ђорђевић, кога је у дворишту своје болнице сачекало цвиљење, до тада

---

⁸⁶ Ђ. Трипковић, *Београд под бомбама*, 104.

⁸⁷ *Вечерње новости*, 30. март 1999, 13; *Политика*, 30. март 1999, 23.

⁸⁸ Ј. Теџановић, *О normalnosti*, 79, 81.

⁸⁹ Д. Антонић, *Бомбардовање се поставља*, 10; В. Вига, *Очекујући ноћног sokola*, 16.

⁹⁰ Лј. Рајић, *Dnevnik iz Beograda*, 40.

⁹¹ *Isto*, 35.

⁹² *Политика*, 23. март 2009. (<https://www.politika.rs/scc/clanak/80240/Secanja-na-prvi-dan-bombardovanja>); В. Вига, *Очекујући ноћног sokola*, 30; Ј. Теџановић, *О normalnosti*, 86.

⁹³ *Вечерње новости*, 29. март 1999, 11.

неустрашивог пса Пелеа, приметио је умањен „прилив пацијената“. Он сам је на послу „осећао немоћ – слично детету“.⁹⁴

Манифестације страха и других анксиозних стања различито су се испољавале. Ђерка етнолога Драгомира Антонића, Ђурђина, на објаву о почетку бомбардовања, почела је да плаче и имала напад „мале хистерије“.⁹⁵ Инжењера Бојана Марковића обузео је „не толико страх, колико осећање немоћи“, као „птичица у кавезу“.⁹⁶ Први утисци Добрице Ђосића били су да „смрт лети око нас“, а у његовој кући владала је више „језа, но паника“.⁹⁷ Доцент Милош Јовановић „није видео ништа светло“ у реалности. Вест о почетку бомбардовања га је „стресла и уплашила“, да би се након почетног страха, осетио „очајан, јадан, празан, немоћан, огорчен“. Са посла је, наредног дана, по објави опасности од ваздушног напада, „као без главе одјурio“ кући. Узнемиреност и страх код њега су стварали јаку нервозу наредних дана.⁹⁸ По ходницима Телевизије Београд „све чешће сузе“ и питање „како да радимо у овој ситуацији“.⁹⁹

На Клиници за очне болести Клиничког центра Србије владало је „узнемирујуће“ расположење, а болесници су били „уплашени“.¹⁰⁰ Многи, чак и директори појединих институција, који су „давили причама и јуначили се“, били „храбри у миру“, „први су се препали“ избијањем рата, те данима нису долазили на посао.¹⁰¹ Посебно су ноћи одисали „стрепњом и неспокојем“.¹⁰² Запослене Телевизије Политика, чије просторије су се налазиле високо на згради у центру града, имали су другачије проблеме – оптерећивало их је што виде како ракете падају. То им је будило „бригу“ за вољене. Ноћу је, узгред, било још и теже, у ситуацији „велике напетости, а превише посла“.¹⁰³ Албанац у Београду, Фахри Муслиу, „осећао се јако лоше“ и имао је „честе кризе“, изазване „забринутошћу и

⁹⁴ М. Ђ. Ђорђевић, *Nebeski NATO*, 23–24, 26–31.

⁹⁵ Д. Антонић, *Бомбардовање се наставља*, 7–8.

⁹⁶ *Политика*, 28. март 1999, 22.

⁹⁷ Д. Ђосић, *Време змија*, 17.

⁹⁸ М. Јовановић, *Немилосрдни анђео*, 13, 15–16, 23, 25.

⁹⁹ Н. Нешковић, *О бомбама и рокенролу*, Ратни дневник, 126.

¹⁰⁰ М. Јовановић, *Немилосрдни анђео*, 18.

¹⁰¹ Д. Антонић, *Бомбардовање се наставља*, 14.

¹⁰² F. Musliu, *Dnevnik Albanca u Beogradu*, 104.

¹⁰³ *Политика*, 31. март 1999, 19.

несигурношћу“ свог положаја, одвише појачаним реминисценцијама на филмове, текстове и приче о „положају Јевреја за време Другог светског рата“.¹⁰⁴

Код књижевнице Весне Биге појављивали су се различити доживљаји страха. Кад падне мрак, „тјескоба расте“ – „тај осјећај крајње несигурности који доносе острвљена метална јата над градом, праћена завијањем сирена, грувањем“. Хук авиона у ниском лету чинио је као да се од бојазни „тијело обавија неком влажном, убудљивом одјећом“. Стање „немоћи“ поново јој је будило страх од смрти, те су је „спопадале интензивне морбидне слике“. Она је од познаника чула још и за „депресију и манију“, паничне физиолошке реакције на сирене, попут „трчања у тоалет, муцања, повраћања, дрхтања“.¹⁰⁵ И до других су стизали гласови о „нервним сломовима“ међу пријатељима.¹⁰⁶ Многи Београђани, „у видној тјескоби“, данима нису могли да спавају од сирена и ноћних удара, или да изађу из стана, док су други рачунали то као „чин храбрости“.¹⁰⁷ „Уморни, уплашени и нервозни“, у породици Јовановића, трудили су се да легну раније, уколико су им то допуштале узбуне од опасности, „страх од неизвесности“ и „суморне мисли“.¹⁰⁸ Није постојао толико велики проблем, „да се од њега није могло побећи спавањем“, слагала су се поједина сведочења.¹⁰⁹

Бомбе су представљале „мањи проблем од сопствене панике и хистерије“.¹¹⁰ У тмурној стварности било је потребно пронаћи избављење или утеху за тешку позицију у којој су се Београђани нашли. Постојали су различити начини за то. Са страница *Политике*, поред осталог, стизале су препоруке да се људи могу „радом ослобађати од страхова“, умирујући читаоце чињеницом да се ради о урођеном инстинкту, који сви имају.¹¹¹ Једном седамдесетогодишњем деки су цртани филмови, емитовани у паузама вести, помогли да привремено заборави „на ужас

---

¹⁰⁴ F. Musliu, *Dnevnik Albanca u Beogradu*, 101.

¹⁰⁵ V. Biga, *Očekujući noćnog sokola*, 15, 17, 25–27, 30–31.

¹⁰⁶ J. Tešanović, *O normalnosti*, 79.

¹⁰⁷ V. Biga, *Očekujući noćnog sokola*, 25; В. Бошковић, *А ноћу тек*, 45–46; Lj. Rajić, *Dnevnik iz Beograda*, 36, 39, 43, 47, 49; J. Tešanović, *O normalnosti*, 80, 84.

¹⁰⁸ М. Јовановић, *Немилосрдни анђео*, 16–18, 20–21, 25.

¹⁰⁹ Lj. Rajić, *Dnevnik iz Beograda*, 41; J. Tešanović, *O normalnosti*, 85–86.

¹¹⁰ Д. Антонић, *Бомбардовање се наставља*, 8.

¹¹¹ *Политика*, 28. март 1999, 22.

који нас окружује”.¹¹² Суочавању са реалношћу доктору Ђорђевићу донекле је помогло састављање апела намењених јавности у Француској, у којој је завршио специјализацију.¹¹³ Новинар Фахри Муслиу имао је „велику психичку потребу“ да састави макар један извештај за „Глас Америке“, „без обзира“ на ризик.¹¹⁴ Књижевници Јасмини Тешановић писање је помагало да „избегне бол“, да „истера јаке емоције и визије“, свесна да се „већина ствари дешава у главама“ људи. Чинило јој се да поседује традицијом и историјским искуством „закопану анксиозност”.¹¹⁵ Карактеристично је да је велики број грађана спас од бомби потражио на Новом гробљу, „препуном посетилаца“ током ноћи.¹¹⁶ Неки су решење нашли у склањању ван града. На Београдској аутобуској станици владао је „велики прилив путника“ за унутрашњост. Они који су хтели ван земље, пребацили су се у Будимпешту, Темишвар или Софију, непосредно пре почетка агресије. Процене су да је југословенску престоницу током бомбардовања напустило између 400 и 500 хиљада људи.¹¹⁷

Утеху многих у ванредним околностима представљало је окретање вери. Свети архијерејски синод Српске православне цркве, одмах на почетку агресије, позвао је „власти свих земаља света“, те грађанске и војне власти у земљи, да учине све како би „дошло“ до окончања сукоба. Свештенство и верници упутили су молитве Богу, „једином имаоцу мира“, да га подари „нашем напаћеном и страдалном народу“. Са истоветним порукама, патријарх Павле је 29. марта додао да се одбрамбени рат може рачунати као „праведан“, јер „Авељ има право да се брани од Каина”.¹¹⁸ Изјаве мира послали су и београдски муфтија Хамдија Јусуфспахић и надбискуп др Франце Перко.¹¹⁹

Етнолог Антонић храбрио је своју ћерку кућним иконама Пресвете Богородице и крсне славе, Светог Ђорђа, „јачих од свих овоземаљских сила“, пред

¹¹² Исто, 31. март, 19.

¹¹³ М. Ђ. Ђорђевић, *Nebeski NATO*, 26–31.

¹¹⁴ F. Musliu, *Dnevnik Albanca u Beogradu*, 102.

¹¹⁵ J. Tešanović, *O normalnosti*, 82–83, 85.

¹¹⁶ *Политика*, 28. март 1999, 22.

¹¹⁷ *Вечерње новости*, 26. март 1999, 2; Ђ. Трипковић, *Београд под бомбама*, 104; F. Musliu, *Dnevnik Albanca u Beogradu*, 93–94, 96.

¹¹⁸ *Вечерње новости*, 26. март, 12; 30. март, 4; *НИН*, 1. април 1999. (<https://www.nin.co.rs/arhiva/2518/tema.html>); V. Biga, *Očekujući noćnog sokola*, 24.

¹¹⁹ *Вечерње новости*, 30. март, 4.

којима се „сваке ноћи и свакога јутра“ и сам молио. Они су породицу чували „кроз многе ратове“. И поред „завијала“, верници су испунили Цркву Светог Александра Невског на недељној литургији, 28. марта.¹²⁰ У Саборној цркви бројни народ палио је свеће „за спас наших и њихових душа“.¹²¹ Присутни на церемонији крштења петнаестак одраслих и деце у Цркви Светог Јована на Богословском факултету у Београду, предвече 30. марта, нису чули сирене, будући да су сви „углас“ изговарали „У име Оца и Сина и Светога Духа, Амин“. Сви они упознали су се и „зближили“ у склоништу, где је потекла и иницијатива за овај чин.¹²² Снажна духовна потпора дошла је са шесторицом монаха Тројицко-Сергијевске лавре, 31. марта. Они су у Београд понели Чудотворну Казањску икону Мајке Божје, са личном поруком подршке српском народу од стране руског патријарха Алексија Другог. Пред иконом, „заштитницом од најмоћнијих непријатеља“, патријарх Павле је у београдској Саборној цркви служио „молебан за избављење од зле силе“.¹²³

Током прве недеље бомбардовања оштећени су поједини верски објекти на подручју града Београда. Вишедневно дејство ракета у близини, по брду Стражевица, где су се налазила „војна постројења“, кулминирало је ујутру 28. марта, и довело до обарања потпорног зида, пуцања зидова и прозора на манастиру Раковица. По сведочењу игуманије мати Евгеније, пројектили су летели изнад крова, а један је пао на само 150 метара одатле, док су гелери ударали по порти. Њу је детонација бацила неколико метара, а ноге „су јој се тресле“ и „још дрхте“. Сестре, искушенице и 30 избеглица, које су ту становале, нису имали где да се склоне, а и они су се током напада „јакно уплашили“.¹²⁴ Од званичника НАТО-а касније често коришћен израз „колатерална штета“, још увек није заживео крајем марта, али се догађаји у манастиру Раковица могу подвести под њега. Командни центри, у тежњи да униште главни циљ, нису гледали шире последице.

---

¹²⁰ Д. Антонић, *Бомбардовање се наставља*, 11–13.

¹²¹ *НИН*, 1. април 1999. (<https://www.nin.co.rs/arhiva/2518/tema.html>).

¹²² *Вечерње новости*, 31. март 1999, 16; *Политика*, 1. април 1999, 15.

¹²³ *Политика*, 1. април, 19; *Београд. Досије 24. март - 9. јун 1999*; V. Вига, *Очекујући поћног сокола*, 25, 32.

¹²⁴ *НАТО злочини у Југославији. Документа и докази 24. март - 24. април 1999. (I)*, Београд, 1999, 215; *Вечерње новости*, 29. март, 5; Ђ. Трипковић, *Београд под бомбама*, 103.

„Меме“

Већ од првог дана ваздушних удара, на свим телевизијама промењен је редовни програм. На каналима се вртела помињана песма „Волимо те отаџбино наша“, а информативне емисије преузимале су примат. Вести свуда – „то све човека чини зависним и опија као никотин“ али га и „вуче“ да даље слуша и гледа. „Силно разгневно и ђутљиво ТВ гледалиште“ посматрало је Дневник.¹²⁵ Са циљем подизања морала и националне свести, на већини станица вртеле су се „патриотске пјесме, маршеви“.¹²⁶ На Телевизији Београд музички програм носио је „јак печат националног идиома и словенског духа“. Из редакција филмског и серијског програма, пак, посегли су за емитовањем садржаја ради истицања „патриотизма као окосницу етичког односа грађана према својој земљи“ и „родољубље“, као „неразлучиво генетско наслеђе“.¹²⁷ На екранима су се вртели филмови, попут „Боја на Косову“, „партизанска“ остварења „Козара“, „Операција Београд“, „Ужичка република“.¹²⁸ Телевизија Политика, додуше, одлучила се за остварења, чији „садржаји показују наличје“ Америке, попут „Косе“, „Јагоде и крв“, „Апокалипса сада“, „Плави војник“, „Ловац на јелене“ и „Врата раја“.¹²⁹

Канадски новинар и публициста Скот Тејлор, наводи да Србима није дуго требало да се „опораве од шока“. Готово „преко ноћи“, „почетни страх уступио је место пркосу и бесу“.¹³⁰ У земљи је дошло до успостављања консензуса око угрожености домовине. Тако Ћосић, 25. марта, пише о незапамћеном „духовном, моралном, психолошком и политичком јединству“. Упркос личним дилемама, у тексту објављеном на страницама *Недељног телеграфа*, позвао је на спремност за

¹²⁵ *Вечерње новости*, 28. март 1999, 13; *НИН*, 1. април 1999. (<https://www.nin.co.rs/arhiva/2518/tema.html>); С. Н. Јовановић, *Агресија НАТО на СР Југославију*, 46; М. Димић, *Под бомбама*, 5, 13.

¹²⁶ V. Biga, *Оčekујући поcног sokola*, 20; F. Musliu, *Dnevnik Albanca u Beogradu*, 103.

¹²⁷ С. Николајевић, *Патриотски тонови*, 109; Р. Путник, *Серијски програм у ратним условима*, Ратни екран, 116.

¹²⁸ М. Димић, *Под бомбама*, 5; С. Н. Јовановић, *Агресија НАТО на СР Југославију*, 15; F. Musliu, *Dnevnik Albanca u Beogradu*, 103. Lj. Rajić, *Dnevnik iz Beograda*, 45.

¹²⁹ *Вечерње новости*, 30. март 1999, 12; V. Biga, *Оčekујући поcног sokola*, 25.

¹³⁰ С. Тејлор, *Инат*, 46.

„одбрану свим средствима“.¹³¹ Поједини Београђани су поручивали да „ми нисмо страшљив народ, нити нас ко може уплашити бомбама“. Србија „патница“, упијала је ударце, али их „и узвраћа, и те како узвраћа“.¹³² На делу се демонстрирало „јединство „народа, војске и власти“, „најутицајнијих политичких фактора у земљи“, толико да је за стране посматраче постало „необјашњиво откуда снага за овакву патњу“.¹³³

Радило се о некој врсти свести о колективној несрећи и бриге о другима у заједничкој опасности. Весна Бига приметила је „наглашену пристојност“, знакове љубазности као „никад још“, да нема „ниједног повишеног, нервозног гласа“.¹³⁴ „Издржаћемо докле будемо могли“, причао је 25. марта преко телефона рођацима у иностранству етнолог Антонић, „предати се нећемо“. „И поред високог морала и одлучности, пет дана касније, признао је како народ „жели прихватљиво решење“ и крај рата.¹³⁵ У савезној влади, „без заноса и илузија“, али и без савезника, имали су „нараслу одлучност да се истраје“.¹³⁶ Професор Рајић држао је да и противници режима, у које је рачунао себе, треба да подрже одбрану своје нападнуте земље.¹³⁷ Породица Ћосић, из патриотске солидарности, једногласно је одбила понуду да се склони на Родос. Слично су урадили Рајићи и непосредно уочи бомбардовања доктор Ђорђевић. Упркос наслућивању опасности, иако је имао шенгенску визу, он то није учинио због „пријатеља који би остали, а њихови животи били угрожени“ и „тренутка када се не напушта своја земља“. Весна Бига је одбила позив мајке да се „одмах пакује“ и дође у родни Загреб.¹³⁸

Потреба за контролисањем јавности у доба рата условила је да држава даје замаха или ублажава одређене појаве. Бројне „патриотске“ активности, са тенденцијом ка подизању морала, несумњиво су дириговане из врха власти или имале бар прећутну подршку. Тако је, трећег дана бомбардовања, 26. марта,

¹³¹ Е. С. Мирковић, *НАТО бомбардовање СРЈ*, 359; М. Bulatović, *Pravila ćutanja*, 315; Д. Ћосић, *Време змија*, 18, 23; С. Н. Јовановић, *Агресија НАТО на СР Југославију*, 67; М. Димић, *Под бомбама*, 15.

¹³² М. Димић, *Под бомбама*, 12.

¹³³ R. Petrović, *Srbija na nišanu*, 41, 44–45.

¹³⁴ V. Biga, *Očekujući noćnog sokola*, 22–23

¹³⁵ Д. Антонић, *Бомбардовање се наставља*, 10, 15.

¹³⁶ М. Bulatović, *Pravila ćutanja*, 315.

¹³⁷ Lj. Rajić, *Dnevnik iz Beograda*, 46

¹³⁸ V. Biga, *Očekujući noćnog sokola*, 15; Д. Ћосић, *Време змија*, 19–20, Lj. Rajić, *Dnevnik iz Beograda*, 41; М. Ђ. Ђорђевић, *Nebeski NATO*, 18–19.

иницијативом Младих социјалиста Београда, на Калемегдану црним плаштом прекривен Споменик захвалности Француској. У присуству око две стотине становника главног града, председник те организације изјавио је да су „Французи заборавили“ заједничке жртве у борби „против зла и несреће за човечанство“ и пожелео „вечну славу Француској које више нема“. Упркос, у тим тренуцима објављеној непосредној ваздушној опасности, и бомбардовању војних циљева у околини Београда, публика се није разилазила¹³⁹ Адвокат Јовановић, не без логике, констатује „добро је да га нијесу срушили“¹⁴⁰

Један од најуочљивијих знакова пркоса НАТО пакту, патриотизма „ината и увређености“, како га је назвао Добрица Ћосић,¹⁴¹ били су концерти на Тргу републике. Потекли од власти,¹⁴² без јасног концепта, у мешавини народне, забавне и класичне музике, уз повремено учешће страних извођача, свакодневно окупљања и певање на бини поред споменика Кнезу Михаилу представљало је „израз отпора агресору самим својим постојањем“, „сила духа“ у стилу „небеског народа“¹⁴³ „Колективна психотерапија“, у смислу потребе људи да изађу из својих домова, прошетају се и буду у друштву.¹⁴⁴ Додатну димензију концертима давао је њихов пренос на државној телевизији. Поједини рокери видели су то као „више од револуције“, узели инструменте, које су давно баталили, и поново почели да вежбају за наступ.

Страни извештачи „у чуду“ су гледали весеље у време ваздушне опасности, надлетања непријатељских авиона над престоницом и детонација у даљини. Концерти су родили „незаборавне паролe, беџеве, књиге и вицеve“, „ујединили

¹³⁹ *Политика*, 27. март 1999, 17; *Вечерње новости*, 27. март 1999, 16; Н. Глишић, „*Вечерње новости*“ о НАТО бомбардовању, 47.

¹⁴⁰ С. Н. Јовановић, *Агресија НАТО на СР Југославију*, 24.

¹⁴¹ Д. Ћосић, *Време змија*, 25.

¹⁴² Савезни премијер, упознат од потпредседника владе Вука Драшковића, са идејом, сећа се како је он морао да за њу придобије председника СРЈ. На почетку је Милошевић био против, због ризика за безбедност учесника. Изразио је и „бојазан да ће тамо да се певају четничке песме“. На инсистирање Булатовића и договор о формирању заједничке групе за бирање програма, међутим, прихватио је иницијативу, М. Bulatović, *Pravila ćutanja*, 315–316.

¹⁴³ Појединци су се противили таквом виду забаве и мислили како је боље имати „мало обзира, макар у форми страха, а не еуфоријом народ опити и довести га под ноћ и вјешала“, С. Н. Јовановић, *Агресија НАТО на СР Југославију*, 82; Ј. Теџановић, *O normalnosti*, 84; Ђ. Трипковић, *Београд под бомбама*, 106.

¹⁴⁴ Ђ. Трипковић, *Београд под бомбама*, 106.

патриоте и издајнике“, различите политичке опције и људе – „сви су били као једно“. Поред антиратних, присутни гледаоци проносили су духовите транспаренте, попут: „Извините, нисмо знали да је невидљив“, „Клинтоне, да немаш Ф118?“, „НАТО у блато“, „НАТО, ево нас“, „Победиће љубав“, „Бомбардан и теби Клинтоне“, „Географски смо мала мета, али нам је срце цела планета“, „Олбрајтова, лепша сам од тебе“, „Далеко вам Бела кућа“ итд. И текстови популарних нумера певали су се „другачије“. Беџеви и папири са одштампаним знаком мете, са или без натписа „target“, постали су мода тог пролећа у Београду.¹⁴⁵

У нападнутој земљи, међу „угроженим“ становништвом, приметно је расло антиамеричко, антинемачко и уопште анти-НАТО расположење.¹⁴⁶ Свој „гнев, пркос и протест“, вероватно не без уплетених прстију власти, грађани су исказали шетњом од Кнез Михаилове до амбасада Немачке и САД, 30. марта. Са собом су носили антиратне и хумористичке пароле, уз заставе поменутих земаља, украшене кукастим крстовима, што су све оставили или окачили на дипломатским представништвима поменутих земаља. И поред тога, што се радило о „мирном протесту“, „једна група“ није могла „да одоли“, а да канадску амбасаду „не заспе јајима и камењем“. „Масовном бунту“ на улицама, истог дана, прикључило се и Удружење новинара Србије, на „митингу подршке борби за истину“. Они су позвали колеге из иностранства на „истинито“ извештавање и „јединствени фронт против лажи“ у земљи.¹⁴⁷

Адвокат Јовановић писао је о тешкоћама да се омладини објасни како да се „понаша и чува“. По њему, ризик су представљали, истовремено, „и паника и јунаштво“. ¹⁴⁸ Код бројних појединаца је немогућност каналисања страха и несумњив гнев прерастао у другу супротност – агресију. Тако су у ужем градском језгру, у Кнез Михаиловој улици, већ прву ноћ, демолирани културни центри

---

¹⁴⁵ *Вечерње новости*, 29. март 1999, 11; 30. март, 1, 11; 31. март, 8–9, 11; *Политика*, 29. март 1999, 21; 30. март, 23; 31. март, 23; 1. април, 13; V. Biga, *Осекујући пошпог сокола*, 24, 30; М. Димић, *Под бомбама*, 16; С. Николајевић, *Патриотски тонови*, 110; Н. Нешковић, *О бомбама и рокенролу*, 126–127; Лј. Рајић, *Dnevnik iz Beograda*, 42, 44; Д. Ћосић, *Време змија*, 22; Б. Шапер, *Музиком за мир*, Ратни екран, 139.

¹⁴⁶ Лј. Рајић, *Dnevnik iz Beograda*, 47; F. Musliu, *Dnevnik Albanca u Beogradu*, 104.

¹⁴⁷ *Политика*, 31. март 1999, 16.

¹⁴⁸ С. Н. Јовановић, *Агресија НАТО на СР Југославију*, 15.

западних земаља, да би из америчког 31. марта били извучени и запаљени компјутер и ситни инвентар, а намештај уништен.¹⁴⁹ На његовим зидовима нацртани су кукасти крстови, уз натпис „Ово је Србија“. Свих 15 ресторана Мекдоналдса у земљи, такође, било је оштећено, а на стаклима оног на Теразијама, у међувремену полупаним, неко је написао „Једите код Цоа“ и „Србија до Њујорка“. Нису поштеђене ни амбасаде Турске, Немачке, Канаде, САД и Албаније, на којима је поломљено стакло, док је белгијска „украшена“ са два кукаста крста и графитом „НАТО убице“.¹⁵⁰

Без обзира на дириговање из врха власти, не може се оспорити колективни пркос према неправедној агресији. Некима се чинило да је 24 сата било довољно да „духу Београда“ постане „тесно у боци“. Графити „Бомбардујте или да кречимо“ и „Колумбо, ј...м те радозналост“ постале су „прве тачке низова“.¹⁵¹ Људи су се шалили поводом развојног пута Хавијера Солане, од левичара и противника уласка Шпаније у НАТО, до генералног секретара организације – „мора да му је добра плата“.¹⁵² Наводно су и пензионери „све прихватили мирно, јер су живели дуго, и шта се деси, десиће се“.¹⁵³ И поред сталне опасности, несрећне породице из Босне и Херцеговине и Хрватске, смештене поред манастира Раковица, јаком вољом поручивали су „нека ударају, чекамо их“, па чак и насмејани дочекивали новинаре. Оцу три малолетне ћерке са Авале, у близини више пута бомбардованог циља, у кући одваљених врата и поломљених прозора, „на памет“ није падало да склони своју породицу. Била је то „последња линија“, коју „нису смели да напусте“.¹⁵⁴ „Гнев и мржња према нападачима“, потисла је „страх за живот“.¹⁵⁵ Ваљало је борбом и „усправно издржати бич са неба“.¹⁵⁶ Присутни у склоништу једне зграде на Новом Београду нису се плашили, већ су на звук експлозије

¹⁴⁹ Постоје наводи да је управо тог дана једна „банда вандала“ дивљала кроз град, ломећи излоге и урлајући на пролазнике, све док их полиција није растерала, Ј. Теџановић, *O normalnosti*, 87.

¹⁵⁰ *Политика*, 26. март 1999, 23; 31. март, 23; 1. април, 15; V. Biga, *Očekujući noćnog sokola*, 25; *Београд. Досије 24. март - 9. јун 1999*; F. Musliu, *Dnevnik Albanca u Beogradu*, 99; J. Tešanović, *O normalnosti*, 84, 89.

¹⁵¹ Н. Нешковић, *О бомбама и рокенролу*, 126.

¹⁵² R. Petrović, *Srbija na nišanu*, 40.

¹⁵³ Lj. Rajić, *Dnevnik iz Beograda*, 37.

¹⁵⁴ *Политика*, 29. март 1999, 19.

¹⁵⁵ Д. Ђосић, *Време змија*, 18; С. Н. Јовановић, *Агресија НАТО на СР Југославију*, 46.

¹⁵⁶ С. Н. Јовановић, *Агресија НАТО на СР Југославију*, 45.

одговарали помињањем „уже и шире родбине“. Деловали су „бесно и огорчено“, али и „истрајно“.¹⁵⁷ „Кад је Србин у праву он не може да изгуби“, други су бодрили себе „старом изреком“.¹⁵⁸ Прослављени филмски глумац, Љубиша Самарџић, гневно је поручио агресору да је „запао у ћорсокак“, започевши „прљав рат“, из кога не зна „како ће се опрати“.¹⁵⁹

Постојали су бројни случајеви кршења основних мера опреза у случају ваздушне опасности, којима су се људи служили као изразом непоштовања непријатеља. Љубиша Рајић, у одбијању људи да се склањају од ваздушне опасности, приметио је невероватан „фатализам у односу према смрти“.¹⁶⁰ Многи нису веровали „да ће ово дуго потрајати“.¹⁶¹ „Београђани су са прозора и тераса – обуздавши страх првих дана бомбардовања“, пратили ракете у њиховом путу „ка свом таргету – циљу“, пише професор Ђорђевић.¹⁶² Појединци су за то користили и двогледе, па и телескопе за осматрање, „пентрајући се по крововима“.¹⁶³ Ћосићу је боравак у подруму већ прве вечери учинио да „страх пређе у досаду“. Са унуком Николом, током ноћи, изашао је чак и на терасу да гледа ваздушне ударе и дејство одбране. Слушајући вести, био је „огорчен, згађен и спреман на све“.¹⁶⁴

Двадесетшестогодишњи Негосав са Бановог брда, на чистини испред зграде, посматрао је небо изнад главног града. У његовој намери нису успели да га предомисле „ни молбе његове младе жене“, остатка породице, а ни комшија. Појавио се тек да суседима у склоништу дојави вести о обарању „невидљивог“ авиона Ф-117А, поноса америчке авијације.¹⁶⁵ Тај догађај био је „својеврсна терапија за јачање духа“ свима, и произвео „колективно задовољство“.¹⁶⁶ Он је постао „главна тема разговора“, као „прст у око“ непријатељу, изазвао „узбуђење“ и „одушевљење међу свима“, „охрабрење“, допринео да се „страх губи“, да остане

---

¹⁵⁷ *Вечерње новости*, 30. март 1999, 13.

¹⁵⁸ R. Petrović, *Srbija na nišanu*, 44.

¹⁵⁹ *Политика*, 29. март 1999, 29.

¹⁶⁰ Lj. Rajić, *Dnevnik iz Beograda*, 36, 39

¹⁶¹ F. Musliu, *Dnevnik Albanca u Beogradu*, 100.

¹⁶² М. Ђ. Ђорђевић, *Nebeski NATO*, 27.

¹⁶³ Д. Антонић, *Бомбардовање се наставља*, 14; С. Н. Јовановић, *Агресија НАТО на СР Југославију*, 46, 57.

¹⁶⁴ Д. Ћосић, *Време змија*, 17.

¹⁶⁵ *Политика*, 29. март 1999, 21.

¹⁶⁶ С. Н. Јовановић, *Агресија НАТО на СР Југославију*, 47; R. Petrović, *Srbija na nišanu*, 44.

тек „зебња“.¹⁶⁷ Срби су тако „поново постали прваци света“, премда „несрећним и невеселим поводом“.¹⁶⁸ У низу вести о губицима непријатеља, слике из Буђановаца где је авион пао, представљале су опипљив доказ о капацитетима државе за одбрану и одлично пропагандно средство за буђење духа. Као што је наведено, погодно тле за такву активност и те како је постојало.

„Били смо само деца“

Дана 24. марта, по службеним информацијама, у свим београдским школама нормално је одржана настава. У већини образовних установа ђаци су обавештени где се налазе склоништа и како да се понашају у случају опасности. Превентивно, како би се избегла појава панике, поједини директори, самим тим, то нису дозволили. Шаренолика слика владала је и поводом осећања страха. Док су из неких школа изјављивали да нема „никаквих знакова“, у другим су признали да су смиривали ђаке, „међу којима је било и уплашених“. Они млађи у парковима, „незаинтересовани за тренутну политичку ситуацију“, једини су се „безбрижно играли у свом дечјем свету“.¹⁶⁹ Филолог и професор Љубиша Рајић, пише да његова деца тог дана нису имала наставу. Молио их је да не излазе увече, али она су „нестала“ и вратила се „после четири“.¹⁷⁰ Непосредно уочи пада првих бомби, унук Велизара Бошковић вајкао се што Партизан није успео да победи Звезду у дербију.¹⁷¹

Деца представљају осетљиву категорију становништва, те је о њима требало нарочито водити рачуна, после почетка ваздушних удара. Републичко министарство просвете, свесно ризика, како би спречило потенцијална рањавања и жртве у школским установама, донело је одлуку о одржавању пролећног распуста до 2. априла.¹⁷² Општи утисак, ипак, био је да се „деца радују што ће им бомбардовање прекинути часове у школи“. Оно у чему су се разликовала, јесте

¹⁶⁷ Д. Антонић, *Бомбардовање се наставља*, 13; V. Viga, *Очекујући ноћног sokola*, 20.

¹⁶⁸ Е. С. Мирковић, *НАТО бомбардовање СРЈ*, 361

¹⁶⁹ *Политика*, 25. март 1999, 24; V. Viga, *Очекујући ноћног sokola*, 11.

¹⁷⁰ Lj. Rajić, *Dnevnik iz Beograda*, 35–36.

¹⁷¹ В. Бошковић, *А ноћи тек*, 42.

¹⁷² *Вечерње новости*, 26. март 1999, 2.

поимање догађаја и доживљаји спољних претњи. Унуци Добрице Ћосића нису имали свест о опасности: Никола је од деде тражио револвер да се „обрачунава с Американцима и издајницима“, а Милена је била „радознала и љута“ на мајку Ану, што јој није дозволила да те вечери изађе на сквер код Железничке болнице.¹⁷³ И мали Ђорђе налазио је добре стране у рату – није морао да се купа, „нема прања зуба“, а неће ићи ни на контролни из Познавања природе. Да његова радост, очито, није била у потпуности искрена, одала га је псовка Клинтона и Олбрајтове.¹⁷⁴ Љубиша Рајић пише како његов син средњошколац „жели да изађе и гледа авионе“, у чему га је подржао његов друг из комшилука. „Средње“ дете комшије „није знало шта жели“, а најмлађи се једноставно „сакрио испод кревета“, док су родитељи „донекле жустро расправљали“ о одлуци да ли напустити земљу. Рајићев син коментарисао је „да ће сада бити много тога новог да се учи из историје“, а био је „и забринут за своје видео-игрице“.¹⁷⁵

Попут одраслих, и код деце је постојао велики контраст у реакцијама на бомбардовање. Ђерке доцента Јовановића биле су узнемирене почетком рата. Осамнаестогодишња Милена је „дрхтала од страха и повраћала“, а њена осмогодишња сестра Јована „гледала унезверено“, несвесна шта се дешава. Касније те ноћи, звала је породицу да спавају у истој соби, поред ње, „јер су тако сигурнији“.¹⁷⁶ Осмогодишња ћерка новобеоградског пара Кузмановић, на подрхтавање зграде од оближњих детонација, села је на под, притискала „уши, очи и главу и вриштећи“.¹⁷⁷ Књижевници Јасмини Тешановић, чинило се да су у заклонима млади „најуплашенији“, да су се управо они највише „мењали, окружени страхом, анксиозношћу, и са четири зида“¹⁷⁸ Мало старија деца „избезумљеним погледима“ тражила су „у очима родитеља“ одговор „зашто се мама и тата плаше и грчевито их привијају уз себе док напољу грми“.¹⁷⁹

---

¹⁷³ Д. Ћосић, *Време змија*, 15.

¹⁷⁴ В. Бошковић, *А ноћи тек*, 44.

¹⁷⁵ Лј. Рајић, *Дневник из Београда*, 37.

¹⁷⁶ М. Јовановић, *Немилосрдни анђео*, 14.

¹⁷⁷ *Политика*, 23. март 2009. (<https://www.politika.rs/scc/clanak/80240/Secanja-na-prvi-dan-bombardovanja>).

¹⁷⁸ Ј. Теџановић, *О normalnosti*, 81.

¹⁷⁹ *Политика*, 29. март 1999, 21.

Дванаестогодишња девојчица, која је живела близу манастира Раковица, поделила је у новинама свој доживљај ваздушног удара близу овог објекта. Она је пред сумрак видела „птицу без крила која је остављала крвав траг“, да би јој „нарастао кљун и тиме уништила брдо“. Њена две године старија другарица и сусед, из страха покривала је лице кошуљом, „увек када предосети опасност“.¹⁸⁰ На Дечјој универзитетској клиници у Тиршовој улици, где су се заједно лечила српска и албанска деца, бебе и малишани плакали су на знак сирена. Нарочито тешко било је „мајке умирити“, „приметно нервозне“ у подруму болнице.¹⁸¹

На другој страни, мали Ђорђе, унук књижевника Велизара Бошковића, загледао се у већ помињану „Есмералду“ и није дао деди да је прекине, након звука сирена.¹⁸² Током посете репортера Вечерњих новости, троје деце породице Јовановић, из Батајнице, упркос претрпљеном страху током удара на оближњи аеродром, прве ноћи бомбардовања, била су насмејана. Несвесни оног што се дешава, малишани у склоништима, пак, препустили су се најпре игри, а онда „опхрвани умором, заспали“ у загрљају родитеља.¹⁸³ Све им је деловало као „авантура“.¹⁸⁴ Поједина деца „жестоко су се бунили“ када би их неко „узнемирио“, док гледају цртане филмове.¹⁸⁵ Нека друга су већ разумела да не машу у ваздух, јер „авиони не доносе бомбоне“, као што им се причало раније, већ „бомбе“.¹⁸⁶ Један четворогодишњак знао је да „Американци нијесу добри и да то они пуцају на нас“.¹⁸⁷ Деца рођена деведесетих умела су после пар дана већ и да упозоре одрасле: „Не помињите нам више авионе“.¹⁸⁸

У различитој перцепцији спољних околности код млађе популације одређену улогу имао је и узраст. Тинејдере је, отуд, бринуло како „да нађу прву девојку“, изађу напоље, или се проведу уз свирку гитаре са друштвом, у заклону

¹⁸⁰ Исто, 19.

¹⁸¹ Политика, 1. април 1999, 17.

¹⁸² В. Бошковић, *А ноћи тек*, 42.

¹⁸³ Вечерње новости, 25. март 1999, 11.

¹⁸⁴ Политика, 23. март 2009. (<https://www.politika.rs/scc/clanak/80240/Secanja-na-prvi-dan-bombardovanja>).

¹⁸⁵ С. Н. Јовановић, *Агресија НАТО на СР Југославију*, 47.

¹⁸⁶ Политика, 1. април 1999, 17.

¹⁸⁷ С. Н. Јовановић, *Агресија НАТО на СР Југославију*, 46.

¹⁸⁸ Политика, 28. март 1999, 22.

„на другој страни града“.¹⁸⁹ Они су се највише, по Јасмини Тешановић, и бунили – „хоће нормалан живот“, а не да га „протраће у склоништима“. Неки њихови бунтовнији вршњаци забављали су се клађењем „по ћошковима“ чији су авиони оборени, ко боље лаже, ко ће победити...; као да је у питању „фудбалска утакмица“. Не треба сметнути са ума да су деца у „кризној ситуацији“ више волела да буду „активна, него пасивна“. Умрежени и на телефонској вези, једноставно, баратали су чињеницама. Јасмина је мислила како ће бити „узбудљиво онима који се плаше грмљавина и муња“, да виде њену ћерку, „мршаву тинејџерку у фармеркама, која се не плаши бомби“.¹⁹⁰

Као и код остале популације, доста простора у јавности посвећивало се мишљењима стручњака. Савети педијатара за труднице подразумевали су избегавање „панике и страха“. У ближим терминима за порођај, препорука је била да се јаве у неко од београдских породилишта, у којима има довољно места. Остало је забележено да једна Београђанка није успела да издржи до тамо. Породила се у ноћи 25/26. марта, у склоништу на перону железничке станице Вуков споменик, уз помоћ окупљених, од којих је неко духовито добацио – „ако буде девојчица, немој само да се зове Ната“.¹⁹¹ Психолози су обрађали пажњу, на другој страни, да се на децу утиче речима, како их треба померити „из просторија осликаних страхом, трепетом и забринутим лицима“. Поготово, у термину вести њих је требало „нежно уклонити“ од телевизора. Препоручено је, још, да им се пронађе „одговарајуће друштво вршњака“ и забава у цртањима, друштвеним играма, читањем бајки и прича, цртањем... Анимирани филмови, као „романтична имитација живота“, „штитили су од страхова“, а скретали и мисли од „преплашених родитеља и њихових неразумљивих реченица“. Не треба доводити у питање, да су савет за пуштање цртаћа деци код куће, многи доиста и практиковали.¹⁹²

---

¹⁸⁹ Lj. Rajić, *Dnevnik iz Beograda*, 40–41.

¹⁹⁰ J. Tešanić, *O normalnosti*, 79, 80–82.

¹⁹¹ *Вечерње новости*, 30. март 1999, 13.

¹⁹² *Политика*, 25. март 1999, 23; 29. март, 31; 31. март, 19; 1. април, 17; Lj. Rajić, *Dnevnik iz Beograda*, 43, 45.

Одмах на почетку агресије дошло је до оштећења на бројним школским објектима, обдаништима и вртићима, као последица дејства бомби.¹⁹³ Држава је брзо прихватила расположење, да се становништво са „горчином пита“, зашто не реагују „светске организације за заштиту деце“, да „узвикну с ауторитетом“, како би се рушење зауставило.¹⁹⁴ Председница Југословенске комисије за сарадњу са УНИЦЕФ-ом, Маргит Савовић, затражила је од директора Дечјег фонда те организације да покрене иницијативу за прекид рата и исти третман за све у Југославији, а не само „угрожену албанску“ децу са Косова и Метохије. Деца су била „подједнако рањива и незаштићена“ ма којој националности она припадала.¹⁹⁵ Организација „Пријатељи деце“ Београда упутила је апел „свим разумним људима на свету“ да се „у име Конвенције о правима детета“ заложује за прекид ваздушних напада и решење косовске кризе мирним путем.¹⁹⁶ Гласови одбране права малишана, очигледно, нису имала дејства на командујуће структуре НАТО-а. Бомбардовање је трајало још десет недеља.

Култура под налетима бомбардера

На почетку ваздушне кампање НАТО пакта у Београду су отказане све изложбе, фестивали, такмичења, затворени музеји и позоришта, док су се у биоскопима пуштали само домаћи филмови, уз знатно смањено интересовање публике.¹⁹⁷ Запослени у театрима, ипак, изразили су чврсту намеру да наставе са радом.¹⁹⁸ Следствено томе, градска управа је 26. марта донела одлуку, да „попут Лондона у Другом светском рату“, у Београду раде сва позоришта и потпуно бесплатно држе представе.¹⁹⁹ Већ наредног дана, на Међународни дан позоришта, у заједничкој изјави Савеза драмских уметника изражена је одлучност да

¹⁹³ *Вечерње новости*, 27. март 1999, 1, 3; 28. март, 1, 8; 30. март, 4–5.

¹⁹⁴ R. Petrović, *Srbija na nišanu*, 43.

¹⁹⁵ *Политика*, 31. март 1999, 13.

¹⁹⁶ *Исто*, 30. март 1999, 12.

¹⁹⁷ *Вечерње новости*, 26. март 1999, 12; *Политика*, 26. март 1999, 23; С. Николајевић, *Патриотски тонови*, 113; А. Аврамовић, *Филм – агресија и отпор*, Ратни екран, 121.

¹⁹⁸ С. Николајевић, *Патриотски тонови*, 112.

¹⁹⁹ *Вечерње новости*, 28. март 1999, 13; *Политика*, 27. март 1999, 22; *Београд. Досије 24. март – 9. јун 1999*; Lj. Rajić, *Dnevnik iz Beograda*, 38.

„позориште траје докле год је то“ у њиховој моћи, у форми својеврсног „склоништа“. Народно позориште одржало је тада две представе „пред пуним гледалиштем“, док је театар за децу „Душко Радовић“ играо у Ташмајданском парку.²⁰⁰

Представе су игране у поподневним терминима, а током њих се стварао „невероватан контакт између гледалишта“ и позорнице, мешавина „пркоса и поноса“. Представе Београдског балета, такође, носиле су „пуно емотивног набоја и у сали и на сцени“. Публика их је доживљавала „као бег од стварности“ и „тренутак опуштања“. Људи су „међусобно лепше и брже контактирали“, само је проблем за многе чинило то што се тешко долазило до карата. Врло брзо су им се прикључиле и остале установе истог типа: Југословенско и Београдско драмско позориште, Атеље 212, Позориште „Пуж“, Позориште „Бошко Буха“, Звездара театар итд. Из дана у дан извођен је све већи број представа.²⁰¹

Није се само свирало и певало на Тргу. Људима је музика представљала одличан начин за опуштање у тешким приликама. То су културне установе брзо прихватиле. У атријуму Народног музеја, 28. марта, одржан је концерт класичне музике „Културом и љубављу против злочина“, уз учешће примадона и првака Београдске опере.²⁰² Музичка продукција Радио телевизије Србије, пак, на Коларчевој задужбини сваки дан, од 29. марта до 2. априла, организовала је по један џез, хорски, народни, симфонијски или камерни концерт, „уз изузетно добар пријем“.²⁰³ Како је приметио књижевник Мома Димић, НАТО је стварао „ратну уметност“.²⁰⁴ За „све вријеме рата дешавало се много културних, забавних, хуманитарних и патриотских манифестација“, запазио је и премијер Булатовић.²⁰⁵ Уметност је „стизала као лек“.²⁰⁶

Поред рада, који је уметницима и публици омогућавао да се ослободе страха, многе активности различитих културних установа и организација биле су

---

²⁰⁰ *Вечерње новости*, 28. март 1999, 13, 16; *Политика*, 28. март 1999, 26.

²⁰¹ *Политика*, 29. март 1999, 28; *Вечерње новости*, 29. март 1999, 12; В. Бошковић, *А ноћи тек*, 55; М. Димић, *Под бомбама*, 14; С. Николајевић, *Патриотски тонови*, 112.

²⁰² *Политика*, 29. март 1999, 28.

²⁰³ *Вечерње новости*, 29. март 1999, 12; Б. Шапер, *Музиком за мир*, 137, 140.

²⁰⁴ М. Димић, *Под бомбама*, 14.

²⁰⁵ М. Bulatović, *Pravila ćutanja*, 316.

²⁰⁶ Ј. Теџановић, *О normalnosti*, 84.

срачунате и са пркосом – дизањем гласа против бомбардовања. У Удружењу књижевника Србије (УКС), од 26. марта свакодневно је одржаван протестни скуп „У пет до дванаест“, као „својеврстан духовни отпор српских писаца“, са „моралним парламентом“ о агресији НАТО-а и читањем писама подршке иностраних пријатеља. Врло је било живо трећег дана окупљања, када се дискутовало о подршци познатог немачког писца Гинтера Граса бомбардовању, у смислу спречавања наводне хуманитарне катастрофе на Косову и Метохији. Између осталог, председник УКС-а, Слободан Ракитић, одговорио му је да „у заблуди не види ништа“.²⁰⁷

Удружење ликовних уметника Србије (УЛУС), такође, наставило је са радом у ратним условима. Павиљон „Цвијета Зузорић“ остао је отворен сваког дана од 10 до 18 часова за посете, са актуелном Пролећном изложбом. Отпор УЛУС-а кренуо је последњег дана марта, скупом „Сликом против бомби“. Догађај је замишљен у форми шетње уметника низ центар града, која је завршила отварања „Ратног атељеа“ на отвореном, у Кнез Михаиловој улици. Истовремено, у Народном музеју одржано је протестно окупљање представника музеја Београда и Србије.²⁰⁸ У Музеју Југословенске кинотеке, пак, приказивао се „специјалан“ програм филмова.²⁰⁹

Неке су бринули другачији, егзистенцијални проблеми. Из Архива Југославије послали су писма званичницима Међународног архивског савета, да „у име историје, традиције, истине и правде“ дигну глас за заштиту „архивске грађе која је културно благо од непроцењиве вредности“. И Народна библиотека Србије, са „трагичним искуством“, у саопштењу од 28. марта, изразила је „страховање“ за „писано духовно благо“, похрањено у њеним фондовима.²¹⁰ На сличан начин, надлежној међународној организацији и Унеску обратила се Југословенска

²⁰⁷ *Вечерње новости*, 28. март 1999, 13; 30. март, 12; *Политика*, 29. март 1999, 29; 30. март, 25, 31. март, 13; Ј. Бабел, *Писци против рата*, Ратни екран, 172–175; В. Бошковић, *А ноћи тек*, 46–57; Д. Ђосић, *Време змија*, 20; М. Димић, *Под бомбама*, 8–9, 13, 16.

²⁰⁸ *Политика*, 29. март 1999, 28; N. Mihaljinac, *Umetnost i politike sećanja: trauma 1999*, Beograd, 2018, 197–199.

²⁰⁹ *НИН*, 1. април 1999. (<https://www.nin.co.rs/arhiva/2518/tema.html>)

²¹⁰ *Вечерње новости*, 29. март 1999, 12; *Политика*, 29. март 1999, 28; 31. март, 18.

кинотека.²¹¹ Библиотека града Београда и њени читаоци, с друге стране, преко интернета упутили су апеле и позиве истоветним установама у свету и њиховим корисницима, да стану „против геноцидног уништавања живота и културе једног старог слободарског и достојанственог народа“.²¹²

Услед угрожености баштине и добара, које су већ делимично и окрзле бомбе, Министарство културе Србије позвало је на хитну помоћ Унеска, ради поштовања међународних конвенција о њиховој заштити. Српска академија наука и уметности обратила се, пак, свим академијама наука у свету са којима сарађује и објаснила узроке „страхоте која нам је намењена од стране великих сила“, подсећајући на историјске жртве Србије у одбрани „цивилизацијских тековина“.²¹³ Протесте и апеле у етар међународне јавности слали су и Завод за проучавање културног развитка, Народни музеј, Историјски музеј Србије, Природњачки музеј, Библиотекари Србије, Културно-просветна заједница Србије, Удружење драмских писаца, Савез естрадних и музичких удружења...²¹⁴

*

Писање рада започели смо са првобитном намером да обухватимо цео период рата 1999. године. Количина прикупљеног, ипак, далеко премашује обим једног чланка, те смо се одлучили да прикажемо посматране појаве страха и пркоса/храбрости непосредно уочи и током првих недељу дана НАТО бомбардовања. У корист таквом опредељењу ишла је околност да су манифестације страха у различитим облицима, природно, највише изражене на почетку догађаја, приликом „суочавања са непознатим“. Период до краја марта одликује и појава карактеристичних форми пркоса, у великој мери одржаних и проширених сличним активностима до краја агресије, попут чувања мостова „живим штитом“.

Доживљаји страха код становништва Београда у посматраном периоду драстично се разликују, у зависности од околности, карактеристика и узраста посматраних личности. Уочене су, и поред тога, одређене заједничке појаве. У

---

²¹¹ *Вечерње новости*, 30. март 1999, 12.

²¹² *Политика*, 29. март 1999, 30.

²¹³ *Политика*, 1. април 1999, 13, 23.

²¹⁴ *Вечерње новости*, 28. март 1999, 13; *Политика*, 1. април 1999, 23.

бројним сведочењима види се да је уочи рата присутнија анксиозност, док током последње недеље марта доминирају претежно различити облици страха. То је у складу и са психолошким поставкама два стања, пошто се у првом периоду ради о замишљеној, а у другом о стварној опасности од: смрти, уништења, рањавања, комадања, непознатог... У дневницима, мемоарима и казивањима из 1999. године, дакако, долазимо и до различитих видова испољавања страха, попут: зебње, потиштености, стрепње, напетости, немира, узнемирености, тескобе, забринутости, стешњености, неизвесности, панике, хистерије, престрављености, избежумљености, несигурности итд. Како смо показали, Београђани су у несигурној свакодневници користили цео спектар синонима.

И јављање храбрости у форми пркоса, дакако, потврђује психолошку дефиницију да се ради о супротстављању снажнијем противнику, који угрожава „неке вредности“. У случају 1999. године то су деца, партнер, породица, физички, психички и морални интегритет, па и територија. Не спорећи улогу државе у бројним антиратним демонстрацијама, јасно је да су појединци, групе и организације, преузимали иницијативу за пружање пасивног отпора. Опасност по егзистенцију збила је грађане и ујединила их, без обзира на политичке, друштвене, социјалне ставове и разлике. То је посебно видљиво код људи од науке, уметности и културе, где се обично слободније мисли. За време прве недеље агресије, готово да није постојала дисхармоније у поимању неправичности интервенције НАТО-а, и потребе за одбрану државе. Четврто бомбардовање Београда у 20. веку, поткрај столећа, ујединило је његове становнике, како у страху, тако и у пркосу.

THE FOURTH BOMBING OF BELGRADE IN ONE CENTURY - DEFIANCE AND FEAR OF MARCH 1999 -

Summary:

During the air strikes of the North Atlantic Treaty Organization (NATO) on the Federal Republic of Yugoslavia in 1999, Belgrade suffered serious material and human losses. This work follows the manifestations of the fear among the population of the Yugoslav capital, both on the eve of the war, and those caused by the events during the first week of the bombing. It observes

the inner experiences of the reality of war – siren sounds, planes flying over, destruction, etc. In numerous testimonies and memories, it can be seen that anxiety was more present on the eve of war, while during the last week of March, different forms of fear were predominate. The people of Belgrade used the whole spectrum of synonyms for the word *fear* in their insecure everyday life. Along with people's pressure, they were going through; their resistance to the "invisible enemy" is also in focus. Without denying the role of the state in numerous anti-war demonstrations, it is clear that individuals, groups, and organizations took the initiative to provide passive resistance. The fourth bombing of Belgrade in the 20th century, in the end of it, united its inhabitants, both in fear and in defiance. The article was based on published materials, periodicals, and available literature.